

GEOGRAFICKÉ KATEGÓRIE A CESTUJÚCA TEÓRIA

Ondřej Horký-Hlucháň, Tomáš Profant a kol., Mimo Sever a Jih. Rozumět globálním nerovnostem a rozmanitosti (Praha: Ústav mezinárodních vztahů, 2015) 328 s.
ISBN 978-80-87558-18-8

Edward W. Said vo svojej úvahe *Cestujúca teória* hovorí o kritickej teórii ako o svetskej interakcii ľudí s ich konkrétnymi historickými determináciami.¹ Napriek svojej špecializácii v literárnej kritike odmieta bežnú idealistickú izoláciu akademickej „teórie“, ktorá, súc posadnutá apóriami textu, je od reálneho sveta načisto odtrhnutá. Kritická teória sa podľa neho nemá ťahať do bezpečia vlastnej hermetickej ulity, ale má vystúpiť zo svojej akademickej izolovanosti a reflektovať (aj svoju vlastnú) sociálnu a dejinnú podmienenosť. Saidovi nešlo len o implikácie známeho tvrdenia, že spoločenské bytie podmieňuje spoločenské vedomie (vrátane teórie a ideológie), ale aj o uvedomenie, že ideologická artikulácia vedomia môže slúžiť buď na transformáciu alebo naopak na konzervovanie podmienok toho-ktorého spoločenského bytia.

Keď teória cestuje z jedných špecifických dejín do iných, obsahujúcich odlišné súbory podmienujúcich faktorov, opakuje sa, takpovediac, neidenticky. Teória nie je nadhistoricky všeobecná a nezávislá od svojho konkrétneho kontextu vzniku. Podlieha aj historickým transmutáciám, preto ju presun do časovo alebo priestorovo odlišného prostredia pozmeňuje. V niektorých prípadoch tento presun dokáže napriek rozdielom zachovať isté všeobecné prvky, ale v iných kontextoch môže teóriu vychýliť odlišným, ba opačným smerom.

Ako príklad cestujúcej teórie Said analyzoval rôzne adaptácie teórie zvecnenia od Györgya Lukácsa, odvodenej z Marxovej kritiky tovarového fetišizmu. Podobným spôsobom by sme ale mohli skúmať aj to, ako marxizmus reartikuloval dialektiku Georga Wilhelma Friedricha Hegela o pánovi a rabovi, alebo to, ako organickí intelektuáli bojujúci za národnú emancipáciu kolónií aplikovali tieto európske teórie na kontext kolonializmu.

¹ Edward W. Said, „Traveling Theory”, in *The World, the Text and the Critic* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1983), s. 226-247.

Aj keď sa Said v uvedenej úvahe zaoberal skôr obehom teórie než pohybom ľudí, aj samotný postkolonializmus by sme mohli považovať za exemplárny príklad cestujúcej teórie. Nielenže sa v posledných desaťročiach dokázal v mnohých premenách udomáčniť ako v jednotlivých bývalých kolóniách, tak v ich metropolách, ale v rôznych prípadoch je vskutku sám výsledkom sťahovania intelektuálov z takzvaného tretieho sveta do akadémie prvého sveta. V súvislosti s publikáciou kolektívnej monografie *Mimo Sever a Jih. Rozumieť globálnim nerovnostem a rozmanitosti* by sme mohli konštatovať, že postkolonializmus definitívne zavítal aj do krajín niekdajšieho tzv. druhého sveta, v tomto prípade do Českej republiky a na Slovensko. Po prekladoch niektorých základných textov postkoloniálnej literatúry vyšla v česko-slovenskom jazykovom priestore prvá domáca publikácia,² ktorá chce v celistvej knižnej podobe systematicky priblížiť postkolonializmus v podobe rôznorodého medziodborového prístupu ku krajinám globálneho Juhu.³ Autori a autorky so špecializáciou v rôznych spoločenskovedných a humanitných odboroch sa v nej usilujú čitateľskú obec oboznámiť s viacerými kritickými prístupmi k sociálnym, ekonomickým, politickým, kultúrnym, rodovým (genderovým) a ekologickým otázkam postkolonializmu.

Aj keď Československo nikdy nemalo kolónie, ba podľa niektorých bolo v minulosti skôr samotné kolóniou Sovietskeho zväzu,⁴ či podľa iných je v súčasnosti periférnou kolóniou západných centier kapitalizmu,⁵ často na nezápadné kontinenty (Afrika, Ázia,

² Edward W. Said, *Orientalismus. Západní koncepce Orientu*, prel. Petra Nagyová (Praha: Paseka, 2008). Po preklade Saidovho *Orientalizmu* sa do prekladu vybraných kľúčových kníh, štúdií a textov pustilo vydavateľstvo tranzit.cz. Pozri napr.: Frantz Fanon, *Černá kůže, bílé masky. Postkoloniální myšlení I*, prel. Irena Kozelská (Praha: tranzit.cz, 2011). Vít Havránek (ed.) *Postkoloniální myšlení II*, prel. Irena Kozelská, Martin Ritter, Alena Šindelářová, Petr Zavdil (Praha: tranzit.cz, 2011). Homi Bhabha. *Místa kultury. Postkoloniální myšlení III*, prel. Martin Ritter (Praha: tranzit.cz, 2012). Vít Havránek, Ondřej Lánský (eds.) *Postkoloniální myšlení IV*, prel. Antonín Handl, Zuzana Kubišová, Markéta Musilová, Pavel Novák (Praha: tranzit.cz, 2013). Frantz Fanon. *Psaní této země. Postkoloniální myšlení V*. (Praha: tranzit.cz, 2015).

³ Tejto prvej domácej monografii venovanej postkolonializmu predchádzali v pôvodnej českej a slovenskej produkcii napr. nasledujúce publikácie v oblasti literárnej vedy: Martin Slobodník a Gabriel Pirický, *Fascinácia a (ne)poznatie: kultúrne stretý Západu a Východu*. (Bratislava: Chronos, 2003); antropológie: Hana Horáková-Novotná, „Kolonialismus a postkolonialismus“, in Jíří Tomeš (ed.) *Konflikt světa a svět konfliktů: střety idejí a zájmů v současném světě*. (Praha: P3K, 2007) s. 46–76; alebo kritickéj teórie: Ondřej Lánský, „Kolonialismus a postkolonialismus“, In Marek Hrubec a kol. *Kritická teorie společnosti. Český kontext*. (Praha: Filosofia, 2013) s. 199–232. Ondřej Lánský, „Postkolonialismus a dekolonizace. Základní vymedzení a inspirace pro sociální vedy“, *Sociální studia* 11 (2014), č. 1, s. 41–60, ako aj zvyšné texty v tomto monotematickom čísle časopisu *Sociální studia* 1/2014.

⁴ V oblasti literárnej kritiky sa teória postkolonializmu čoraz častejšie používa na analýzu východoeurópskeho postsocializmu. Ako príklad uveďme kolektívnu monografiu editovanú slovenskými autormi: Dobrota Pucherová, Róbert Gáfrík (eds.), *Postcolonial Europe? Essays on Post-Communist Literatures and Cultures* (Leiden: Brill, 2015)

⁵ Ilona Švihlíková, *Jak sme se stali kolonií*. (Praha: Rybka Publishers, 2015)

Latinská Amerika) a ich obyvateľov nazeráme eurocentrickým pohľadom, z pozície nadradených kolonizátorov. Toto prenesené a sprostredkované koloniálne myslenie súvisí v mnohých aspektoch s východoeurópskou integráciou do západoeurópskych politických a ekonomických štruktúr. V dobe postkomunistickej spoločenskej transformácie české a slovenské politické elity vzhladali k Západu a jeho rôznym formám bytia a myslenia, a práve ich prostredníctvom nazerali na svoju minulosť i na zvyšok sveta. Ambivalentná geopolitická pozícia strednej Európy a jej historické lavírovanie medzi Západom a Východom sa v tomto kontexte prejavuje v dvoch aspektoch liberálneho triumfalizmu: Jednak v našom vnímaní seba samých, jednak v ponímaní nezápadných kultúr mimo územia Európy. To sa napríklad výrazne prejavilo v českej a slovenskej debате o tzv. migračnej kríze v roku 2015.

Náš vzťah v príslušníkom kultúr bývalých kolónií zostáva v mnohých ohľadoch okrajovou témou, nezmapovaným terénom či priam slepou škvrou nášho kultúrneho podvedomia. Najväčší prínos tejto mnohostrannej knihy preto spočíva práve v tom, že chvályhodným spôsobom odkrýva slepé škvry a vyplňa prázdne miesta v českej a slovenskej odbornej literatúre. Prejavuje sa v jej ambicióznom zámere „dekolonizovať“ vedeckú produkciu slovenskej a českej akademickej obce tým, že ju chce zbaviť historického nánosu eurocentrických tendencií za účelom pochopenia globálnych vzťahov medzi Severom a Juhom, ako aj nerovných vzťahov v našich spoločnostiach. Kniha môže poslúžiť ako učebnica pre študentky a študentov aj ako prehľadný úvod do postkoloniálneho myslenia pre laickú verejnosť, okrem toho ale obsahuje aj viaceré kapitoly vystavané na terénnom výskume alebo na prípadovej aplikácii postkolonializmu na konkrétne aspekty mocenských nerovností vo svete. Kniha je preto vhodná pre čitateľky a čitateľov nielen z radov študentstva a laickej verejnosti, ale aj z humanitných vied, zaujímavých sa o nové výskumné metódy a ich využitie pre pochopenie globálneho Juhu aj vlastnej spoločnosti.

Jedným z cieľov publikácie je ukázať, že teória, ktorá bola pôvodne vyvinutá na porozumenie globálneho Juhu, môže byť užitočná aj na pochopenie našich vlastných spoločností, globálneho Severu a sveta ako takého. Takto cestujúca teória by podľa editorov publikácie Tomáša Profanta a Ondřeja Horkého-Hlucháňa mohla mapovať „cestu tam a späť“. Aj preto názov *Mimo Sever a Jih*.

Napriek narastajúcim nerovnostiam medzi globálnym Severom a Juhom sú si autorky a autori dobre vedomí, že globalizácia a nerovnomerný vývoj kapitalizmu vedú nielen k nerovnostiam vo vnútri týchto geograficky vymedzených kategórií, ale aj k spochybeniu samotnej možnosti stanovenia hraníc medzi nimi. Bez toho, že by znižovali váhu materiálnej nerovnováhy medzi Severom a Juhom, spochybňujú esencialistické používanie pojmov Sever a Juh ako homogénnych nádob predstavovanej geografie, ktorá maskuje rozdiely v ich vnútri. Jednotlivé kapitoly poukazujú na zložitý komplex prekrývajúcich sa i situačne a vzťahovo vymedzených identít nad rámec blokov Severu a Juhu, a pomocou koncepcie kríženia nerovností na základe triedy, rodu, etnicity, náboženstva či sexuality ich dekonštruujú. V manévri typickom pre postkolonializmus

kritizujú tzv. ekonomický redukcionizmus marxizmu, situujúc sa v postmarxizme a/alebo postštrukturalizme. Silná stránka publikácie spočíva v jej komplexnom pokrytí veľkého množstva rôznorodých aspektov mocenských nerovností, pričom odhaľuje, ako dedičstvo kolonializmu pretrváva podnes. Napriek tematickej a teoretickej rôznorodosti sa jednotlivé kapitoly vyznačujú vnútornou konzistenciou, vďaka čomu publikácia nepôsobí ako kakofónia nesúrodých textov.

Pristúpme k obsahovej štruktúre knihy. Začína sa historickým úvodom vzniku a vývoja postkoloniálneho myslenia z pera Tomáša Profanta. V istom zmysle môžeme úvod považovať za teoretické zastrešenie publikácie. Ako historicky prehľadový môžeme definovať aj kapitolu Vladana Hoduláka, ktorý z hľadiska globálnej politickej ekonómie nielen kritizuje mainstreamové teoretické prístupy zo Severu, ale skúma aj rôzne alternatívy z Juhu. Obe kapitoly problematizujú politické dôsledky aplikácie týchto pohľadov Severu na Juh, pričom ukazujú, ako v reakcii na teórie stredného prúdu zo Severu vznikli teoretické protiprúdy. V reakcii na porevolučný optimizmus našich stredo európskych politických elít si zároveň kladú otázku, ako sa tieto špecifické teórie dajú aplikovať na naše vlastné spoločnosti. Kým z hľadiska postrozvoja Tomáš Profant kritizuje rozvojový diskurz ako hegemonickú produkciu poznania, prostredníctvom ktorého sa uskutočňujú a depolitizujú nerovné mocenské vzťahy v globálnej ekonomike, kapitola Nade Johanisovej, Zuzany Filipovej a Evy Fraňkovej kritizuje západný fetiš súkromného vlastníctva ako lieku na tzv. tragédiu občiny. Podobne ako predchádzajúci menovaní, aj autorky so zreteľom na našu historickú skúsenosť uvažujú o možnostiach uplatnenia poznatkov postkoloniálneho myslenia na obnovu občiny v strednej Európe.

Zvyšné kapitoly pokračujú od materiálnych otázok hospodárstva k ďalším oblastiam nerovnosti v diskurzoch práva, rodu, náboženstva a medzinárodných vzťahov. Kríženie nerovností z hľadiska postkoloniálneho feminizmu skúma napr. Blanka Knotková-Čapková. Podľa nej dichotómia Sever - Juh prekrýva nerovnosť postavenia mužov a žien vo vnútri týchto celkov. Presvedčivo argumentuje, že analytická optika rozvinutá v postkomunistických rodových štúdiách sa dá využiť v prospech dekonštrukcie hierarchických binárnych opozícií štrukturujúcich naše myslenie a konanie. Miša Krenčeyová, Pavel Barša a Teodor Gyelník demaskujú „oslobodzujúce“ západné diskurzy ako liberálny humanizmus, sekularizmus, demokracia alebo ľudské práva, ktoré sa v minulosti aj dnes často inštrumentalizujú v globálnych mocenských vzťahoch. Kým Krenčeyová tvrdí, že ľudskoprávny diskurz v jeho hegemonickej forme prispieva k reprodukcii nerovnosti tým, že konštruje istý naratív o dejinách ľudských práv postavený na partikulárnej reprezentácii „tých druhých“, Gyelník kritizuje, ako liberálny paternalizmus a teória hegemonickej stability ospravedlňujú západný imperializmus ako benigný, a to pomocou im vlastného zobrazovania zvyšku sveta. Svojím typicky sofistickým a erudovaným spôsobom Pavel Barša vyvracia orientalistické opozície „sekulárneho Západu“ a „náboženského Východu“, pričom v nadväznosti na svoje zvyšné práce navrhuje univerzalistický pluralizmus, ktorý uznáva ako podobnosti medzi odlišnými kultúrami, tak aj odlišnosti v ich vnútri.

Kapitoly Tomáša Ryšku a Boba Kuříka sú napriek rozdielom vystavané na terénom výskume a reflexii pomoci cudzím, vzdialeným ľuďom. Obe štúdie vychádzajú z rozpornosti sebareflexie vlastných východísk a záujmu o druhých. Vďaka svojim antropologickým prístupom spochybňujú pohľad na problematiku nerovnosti ako na záležitosť globálnu, a pohľad na problematiku rozmanitosti ako na záležitosť lokálnu. Spochybňujú najmä oddelenie otázok nerovnosti od rozmanitosti. Ryškova radikálna kritika humanitárnej pomoci vo vyhranenej podobe rozvíja a dopĺňa Profantovu kritiku poručníctva rozvoja, ale aj Gyelníkovu kritiku západnej seba prezentácie. Poznanie Severu tak nevytvára len všeobecný rámec pre zasahovanie do záležitostí Juhu (ako je tomu v prípade rozvojovej pomoci), ale môže mať aj konkrétny, praktický dopad pri podrobovaní obyvateľstva. Kuříkova kapitola zase názorne vysvetľuje, ako sa jednosmerné extrahovanie dát a tvorba poznania môžu použiť na politické ovládnutie objektov výskumu. Z tohto dôvodu Kuřík predstavuje koncept epistemologickej involúcie, pomocou ktorého máme odhaliť podmienky utvárajúce naše vedenie, aby sme následne tieto podmienky dokázali využiť ako východiská pre výskum. Politická užitočnosť, podieľanie sa na výskume spolu so „skúmanými“ komunitami a reflexivita kritickéj teórie majú byť východiskovými bodmi výskumníkov a výskumníček.

Tieto zistenia autorského kolektívu knihy *Mimo Sever a Jih* nezodpovedajú len tvrdeniam Edwarda W. Saida o cestujúcej teórii a jej interakcii so širším súhrnom spoločenských vzťahov, v ktorých sa teória nachádza. Rozvíjajú aj presvedčenie Antonia Gramsciho, že „východiskovým bodom kritického bádania je vedomie toho, kým človek skutočne je, a ‚sebapoznanie‘ je výsledok doterajšieho historického procesu, ktorý v každom jedincovi zanechal nekonečné množstvo stôp, nepripojac zoznam“.⁶

Autori síce tiež nepripojili zoznam, ale poskytli nám návod, ako mapovať svoje stopy. A to nielen na cestách, ktorými sme prešli, ale aj na cestách, ktoré vznikajú tým, že po nich kráčame alebo budeme kráčať. Ak sa český a slovenský výskum bude uberať týmto smerom, mohol by nám ukázať cestu. To by bol asi najväčší prínos tejto knihy.

Erik Leško

⁶ Antonio Gramsci, *The Prison Notebooks: Selections*, prel. Quintin Hoare a Geoffrey Nowel Smith (New York: International Publishers, 1971) s. 324, citované In Edward W. Said, *Orientalismus*. s. 37.